

ВИКТОР САВИЋ
(Београд)

ИЗДАВАЊЕ СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЋИРИЛСКИХ
СПОМЕНИКА И САВРЕМЕНА ЕЛЕКТРОНСКА СТАРА ЋИРИЛИЦА*

О издавачкој пракси

У нашој се средини описивање и издавање старих рукописа зачиње у првој половини XIX века, али тек Ђуро Даничић својим замашним и озбиљним радом утемељује археографију. Пошто се ради о самим почецима, нормално је одређено колебање у степену преношења одлика оригинала. Он се у почетку ослањао на Шафарикова, Миклошићева и посебно Вукова решења (Трифуновић 1981а: 165–166). Уколико је неки текст схватао више као књижевни споменик него језички, више му је мењао физиономију (Трифуновић 1981а: 166–167); кључно је, међутим, да ни у једном случају није уносио надредне знаке, чиме се опирао руској школи која је имала ретких присталица и код нас (Трифуновић 1981а: 170). Изузетно је стандардизовање српскословенске писане форме остварио у *Рјечнику из књижевних старина српских* (Даничић 1975). Очита је веза између приступа писму, правопису и језику таква старог језика и новог који је уобличаван радом Вука Караџића, и Даничићевим трудом. Да је Даничић пред очима имао нововремену транскрипцију, показује и разлучивање 'ђерв' на две употребне варијанте какве (оделите) нису постојале у најстарије време (нпр. хеньварь /ђенвар/ и ѣиновни /ђиновнија/), и укидање графичке дублетности, чиме уопштава з још и за s, н за ї, v и ү, т за ђ, о за ѿ, њ за њ, лигатуре рашчлањава, ц на шт, 8 на оу, упрошћава ѿ у от, раз-

* Овај прилог резултат је и рада на пројекту 148003 који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

лаже ξ у кс и ψ у пс (Трифуновић 1975: 627). То је било правило за постављање одреднице, али не и за цитате које је она садржала, где су првобитна слова задржана. И навођени примери су претрпели нормализацију и интерпункцијско осавремењавање, што је ушло у основе традиције настале из Даничићева рада. Ту су традицију упрошћавања, уопштавања и рашчитавања оригинала следили Стојан Новаковић, и даље Љубомир Стојановић, у већој или мањој мери; она је настављена и до данашњих дана, посебно у радовима историчара. Тако се текст рашчитава и нормализује у складу с рашким правописом, сва надметнута слова се спуштају у ред без икаква назначивања, наредни знаци се изостављају, интерпункција се поједностављује. Овај је принцип повољан за писање речника пошто се сва пажња усмерава на лексику (в. конкорданцу Трифуновић 1980), и нема оптерећивања правописним, палеографским и гласовним појединостима; такође је згодан и за синтаксу, и изван лингвистике (у теологији, историји, историји уметности, праву).

У критичким издањима (и у критичком приступу тексту) потребно је обележити затечено стање и све приређивачеве интервенције, што се најпрегледније чини преко заграда, уз изнимно задржавање титли из бројева.¹ Димитрије Богдановић је израдио правила за критичка издања старина, а она су даље разрађена на Одбору за критичка издања српских писаца. Ту се предвиђа транскрипција старословенским слогом, уз разрешавање лигатура и скраћеница, без наредних знакова. Попуњене лакуне се стављају у полукружне заграде ( ), а разрешене допуне у изломљене заграде < >, графија и ортографија се задржавају, интерпункција се осавремењава, осим у песничким саставима, велика слова се такође користе као и данас (Правила 1974). Никола Радојчић, Ђорђе Сп. Радојичић, Виктор Новак, Владимир Мошин и Петар Ђорђић су се услагласили да се надметнута слова спуштају у ред, да се текст сажет титлама разреши облим заградама, оштећења да се допуњавају у угластим заградама [ ], а реконструкције да се назначивају изломљеним заградама (Синдик 1981).² Слична, али разрађена начела примењују се у Старословенистичком семинару који на Филолошком факултету у Београду води проф. Ђорђе Трифуновић: издање одржава везу с рукописом; задржавају се верзална слова из наслова, иницијална и висока слова с почетка речи унутар текста (као верзална), док се сва остала пре-

¹ Комисија Одељења литературе и језика САНУ утврдила је принципе за критичка издања текста уопште (Ђурић 1967), а врло је важан и рад Д. С. Лихачова (1966).

² До забуне може доћи употребом искључиво једних заграда, које указују на то да је било интервенције, али не и какве. Затим, због нешто ужег нашег интереса, овде, не бавимо се избором сама текста који би послужио издању, тј. да ли то треба да је један текст и који, или компилација више текстова.

носе као курентна; скраћенице под титлом се рашчитавају помоћу полукружних заграда, оне без титли помоћу угластих заграда, а реконструкције се стављају у стреласте заграде; надметнута слова спуштају се у ред без обележавања; разрешава се у нормама епохе, а не писара; лигатуре се разлепљују осим древне 'шта';³ надредни знаци се не преносе осим једнообразне титле која стоји над бројевима и осим редно-надредног пајерка; сва интерпункција се задржава.

Митар Пешикан је с једне стране предлагао нормализовање у идентификовању неутралних лексемских облика у заглављима речничких одредница, а с друге стране чување што више филолошких података оригинала код цитирања и издавања целовитих текстова (Пешикан 1977).⁴ Оновремене су штампарије заиста имале одређена ограничења у погледу преношења старе ћирилице, али је већи проблем био у одсуству филолошке културе и у занемаривању филолошких потреба приликом објављивања, на пример архивске грађе. Зато је Пешикан позивао на интердисциплинарну сарадњу између филолога и других, нарочито историчара, да би се избегла издања употребљива само у једној дисциплини.⁵ Приликом *развезивања скраћеница* предлагао је не заграде (због графичког терета који собом носе, због повремене несигурности, али и непотребности разрешавања), већ апостроф испред речи као замену за титлу, и издигнуто слово уместо надметнутог. Тражио је и обележавање накнадно додатог текста, и оног с маргина, и лигатура; све то у недостатку техничких средстава (Пешикан 1981).⁶

Ватрослав Јагић је двојако поступао у својим издањима. Књижевно-уметничке текстове је исправљао у Даничићеву стилу и штампанао их светлим грађанским слогом, уз примену модерног правописа (у употреби великих и малих слова, и знакова интерпункције). Издања с искључиво филолошком наменом штампао је црним старосло-

³ Како смо видели, и Ђ. Даничић ју је такође задржавао у примерима, али не и у заглављу одредница свога *Рјечника*.

⁴ Нормализовање би се изводило по моделу рашке писмености XIII века, која садржи највише аутономности у односу на друге редакције и на старословенски канон.

⁵ Историчари и правници углавном задиру у структуру текста тиме што напуштају стару интерпункцију у корист савремене, и то на основу индивидуалног осећања издавача, уз то мењају и однос између тзв. великих и малих слова, опет према норми савременог српског језика. О значају интерпункције у старој писмености в. Трифуновић 1981b и Маринковић 1981.

⁶ Такав поступак види се у раније објављеним Пешикановим радовима и на исписима за прву свеску *Српскословенског јеванђељског речника* у Институту за српски језик; за речник је од почетка примењиван комбинован приступ — нормализована заглавља одредница (према Даничићевим начелима), и задржавање филолошких појединости у примерима који следе.

венским слогом уз доследно преузимање свих одлика оригинала, што је дуг огромној слави Востоковљева издања *Осѣпромирова јеванђеља*, из 1843. године (Трифуновић 2004: 023–026). Оба ова поступка имају снажне корене у руској науци: први се ослања на издања Калајдовича и Срезњевског (Трифуновић 2004: 024), други на Востокова.

Можемо рећи да се у српској средини стари ћирилски текстови углавном доносе старословенским слогом, али не тежи се издању рукописа, већ сама дела. Не дакле у имитативно-документарном виду, као факсимилска и дипломатичка издања, већ у интерпретативном, уз (не)назначене захвате. То је најочљивије у елиминисању надредних знакова. Интерпункција се поједностављује, замењује савременом или се пресликава стара. Скраћенице се разрешују уз употребу заграда или без њих, или се, ређе, чувају са све титлама које се свде на један, обично таласаст тип. Надметнута слова се најчешће спуштају, али не увек. Овакав би се приступ у техничком смислу могао задовољити најпростијим старословенским фонтом, старословенском ћирилицом проширеном искључиво српским ћервом (типизираним, не уистину старим), без надредних знакова, с једном титлом, с пајерком као апострофом и с елементарном интерпункцијом. Али одмах да кажемо да досадашња пракса није одраз стварног хтења, већ ограничених могућности,⁷ што стоји у многим образложењима издавачког поступка.

Тиме се не укида потреба за изражавањем што више палеографских могућности оригинала, што је део сталног палеографског поступка у обради рукописа. Када се доноси целовит текст, обичај је да се он бар делом илуструје фотографијама из рукописа, а за важније текстове се доносе и фототипије, па дипломатичка издања нису потребна. За филологе би била најбоља комбинација дипломатичко-критичких издања јер се у њима не сужавају информације које су често за текст небитне, док су од прворазредног значаја за тумачење језичких и правописних питања. Уколико се поведе расправа о неком конкретном питању из рукописа, неретко затреба слово или који други знак или њихова готова комбинација да се проблем изрази. Палеографске студије су у прошлости (нарочито пре устаљивања терминологије) почивале на опширним објашњењима, у која се неретко и сам списатељ запетљавао, па она понекад нису била јасна њему, још мање читаоцу. То је последица недостатка готових графичких средстава којим би се говорено краћим путем представило, на иконички начин. И данас аутори такве графичке

⁷ Није се, према томе, увек тако поступало баш зато што се хтелo, већ зато што се боље, разноврсније и функционалније није могло — а то за нас данас, ако не мора, не треба да важи.

посебности допуњавају руком на паусу који је спреман за штампу. Док стара штампарија то није могла решити већ из техничких разлога, савремена у ослонцу на рачунарску технику не би требало да је спрегнута тиме, већ би модерним решењима морала знатно олакшати рад научницима. Недостатке треба предвидети и колико је могуће систематизовати, а онда ући у свеобухватно решење које ће се што дуже одржати. Одмах да смо начисто: баш све несагласности настале код преношења старих рукописа већ у принципу се не могу укинути. Наиме, рукописна и штампана књига представљају два различита медијума; на штампану се наслања књига у електронској форми. Свако слово, и свака страница писана руком представљају уникат, и кључно је снаћи се у степеновању непоновљивости/условне поновљивости и трајности писарских потеза, што потом налази одраза у типографији.

У нашој средини објављују руски и бугарски старословенисти, у складу са захтевима својих традиција, где се настоје извести и најсложенији захвати, на пример у преношењу акцената и других надредних знакова. Повремена је наша потреба за транслитерацијом старих и туђих издања.

Изрази и из досадашњих издавачких приступа (у нас и шире), и из појединачних научних и практичних разлога да је оправдано сачинити електронско писмо које, осим упрошћеног и транскриптивног приступа, удовољава и транслитеративном. То треба да је дипломатичко писмо, хронотопски широко постављено, али у разумној мери, да се инвентарисање његових могућности не би претворило у нешто несагледиво. Унапред се миримо с његовом отвореношћу у садржају и изразу.

О шийовима њисама

У српским се научним и сродним издањима претежно користи масна старословенска ћирилица, повремено и грађаница допуњена старословенским (углавном тамним) словима која сама не садржи. Стојан Новаковић је давне 1875. године изнео мишљење да нам је потребно писмо које би задржало старе облике, али се од модерне ћирилице не би разликовало дебљином, тј. било би у белом слогу (Трифунуновић 2004: 025). На уму је имао континуитет који постоји у грчкој писмености од најстаријих времена до данас, где се текстови из различитих епоха доносе истим слогом, без непотребног, а узредног иштицања. Нажалост, то његово промишљање остало је скрајнуто до нашега времена; чак као да је створено естетско уверење да стара ћирилица мора бити пунија од савремене. Новаковићевим разлозима треба додати и тај да се стара типолошки разликовала од грађанице која

се својим облицима ближи латиници (Пешикан 1993), раскидајући са сопственом традицијом.⁸

α : а : а : а

Сл.1. Почетно слово грчког алфабета, старословенске ћирилице, латинице и грађданице

Такво једно писмо не треба да је потпуна апстракција без ликовне везе с конкретним рукописом, јер би то било у супротности с предштампаном књигом, која је у изразу индивидуална (док је у дубини њезина општост и целовитост несумњива). У исто време не треба га моделовати према одређеном старословенском споменику, јер би се тиме негирала аутономна остварења српске редакције. Нарочито треба водити рачуна о естетском уобличењу, а не по сваку цену узимати најстарији сачувани споменик у коме сусрећемо сва слова.⁹

За посебне намене и истицања треба сачинити црни (мастан) слог који би се ликовно подударао с одабраним рукописом. Помињани светли (бели) слог био би његово тањђење (у складу с Новаковићевом замишљу).

[За ћирилску транскрипцију старих текстова и транслитерацију старих издања нужна је и грађданица допуњена старим словима преобликованим у њезину лику.]

О искошеном писму, какву данас одговара курзив, требало би накнадно размислити, пошто би се ту могао наћи и полуустав (чије се постојање у палеографији доводи у питање¹⁰), и канцеларијски брзопис, најпре његова стилизована варијанта, тзв. дипломатички брзопис (Ђорђевић 1990: 121). О овим појмовима још се није начисто разбистрила слика, али добре смернице за типолошка разврставања унутар ћирилице давно је дао Грегор Чremoшник.¹¹ Чињеница је да ниједно

⁸ Приметили бисмо да је Вуково адаптирање грађданице за српски језик само задирање у инвентар већ оствареног писма, и да су критике таква његова поступка онда (па и данас) бесмислене у односу на суштинско мењање ћирилске морфологије које је изведено у Русији готово век раније.

⁹ Ту на пример мислимо на *Мирослављево јеванђеље* с краја XII века (најстарију књигу на српскословенском језику), на супрот коме стоји најстарији сачуван споменик српског порекла, *Темнићи најпис* из X/XI века (старословенски језик), рађен по изузетним естетским назорима, у духу једне веома неговане традиције.

¹⁰ О томе пише, нпр. П. Ђорђевић (1990: 83), чијим разлозима додајемо и тај да међу најстаријим споменицима има доста и оних у којима дуктус нема монументалну исправљеност и правилност, а ипак се не сумња у уставни карактер таква писања.

¹¹ По њему, уставна ћирилица је од почетка имала минускулне елементе, а с друге стране, чисти курзив се у њој никада није ни развио (Чremoшник 1940).

уставно писмо не може покрити сва брзописна решења, јер су то типолошки различите појаве, и зато што се у уставним написима региструју само нека од тих решења, будући да преливање није потпуно. Треба, према томе, нормирати српски брзопис, и сачинити посебно електронско писмо.

О избору модела

Израда једног српскословенског ћириличног фонта почела је 2003. године кроз сарадњу између оца Јосифа (Драгића), ризничара хиландарског, Зорана Костића, типографа из Студија БиЗ, и професора Димитрија Е. Стефановића.

Ускоро су стручни сарадници постали професор Ђорђе Трифуновић и Виктор Савић.¹² У жељи да се удовољи сазрелим потребама српске филологије (и Старословенистичког одсека у Институту за српски језик САНУ) за српскословенским ћириличким писмом у електронској форми које би одговорило на наведене захтеве, рад је постављен на знатно ширу основу.

У избору рукописа — модела, тражио се онај који ће испуњавати високе естетске критеријуме који не заостају за његовим општим значајем. Јасно је било да мора бити из хиландарске ризнице због престижа који је онамошња преписивачка радионица имала још за средњег века, али и из практичних разлога, пошто се располагало скенираним страницама у високој резолуцији само из те збирке.¹³

Одабрана је једна од најрепрезентативнијих књига XIV века, четворојеванђеље писано за српског патријарха Саву у трећој четвртини тога века, између 1354. и 1375. године. У питању су устав треће четвртине XIV века и уређена српска редакција рашкога правописа. Ово четворојеванђеље је пергаменско, са 330 листова димензија 295×220 mm (Богдановић–Медаковић 1978: бр. 13). У њему су изузетне заставице у чијим се медаљонима налазе префињене минијатуре с ликовима све четворице јеванђелиста, уз које су персонификације Премудрости, за-

---

¹² В. Савић је трагао по литератури и рукописима за свим графичким формулама које би се могле искористити у овом електронском писму, а проф. Ђ. Трифуновић је давао палеографске смернице за коначан изглед електронских знакова, и потврђивао урађене форме својим огромним научним искуством. З. Костић је на основу тог материјала правео електронско писмо.

¹³ До данас је отац Јосиф фотографисао цео рукописни фонд старе српске, словенске и грчке књиге, што је посебан вид заштите после недавног трагичног пожара који је уништио велики део Хиландара. У манастиру је формиран студио с најмодернијом техником — врхунски рачунари, фотоопрема и најмоћнији скенер.

потписивао се као Симон, а касније, и напоредо, као Симеон. Мара Харисијадис је претпоставила да му је прво име лаичко, а друго калуђерско, уз мању могућност да му је прво већ калуђерско, а друго великосхимничко (Харисијадис 1972: 219). Она је на основу дуктуса, компаративном методом, утврдила његов опус на чак девет књига (потписао се у две) које по илуминацији и писму спадају у јужнословенске бисере XIV века; јужнословенске, јер их је пет српских, четири су бугарске (Харисијадис 1972: 215–219). У Хиландару су три његова рукописа: поменуто четворојеванђеље (бр. 13), праксапостол који је монах Атанасије приложио Богородици хиландарској 1356. године (бр. 46), и још једно четворојеванђеље из средине XIV века (бр. 17), из кога су истргнути сви листови с минијатурама.¹⁴ Његови радови српске редакције су и служабник из Руске националне библиотеке у Петрограду (Пог. 27), где се и потписао на оба начина, и псалтир из Државне библиотеке у Москви (збирка Севастијанова, Фонд 270, II, бр. 5), а од бугарских су Манасијев летопис из друге половине XIV века (Ватиканска библиотека, Cod. Vat. Slav. 2), четворојеванђеље цара Ивана Александра из 1356. године (Британски музеј у Лондону Add. MS 39627), Томићев псалтир из 1360–1363. године (Историјски музеј у Москви, бр. 2752) и Лествица Јована Лествичника (Дечани, бр. 71; све код Харисијадис 1972: 215–218).¹⁵ Луција Цернић је овога писара идентификовала као помоћног у изборном јеванђељу рађеном за Николу Стањевића, дакле у још једној изврсној књизи (Цернић 1981а).¹⁶ Очигледно је да је Сим(е)он био један од најтраженијих писара на словенском југу у своме времену, да су га ангажовали савременици највишег ранга (нпр. један цар и један патријарх).

Сачињена су два сагласна писма, једно у црном слогу, обрис изабраног рукописног и названо *Хиландарски усѡав*, друго његова апстракција у светлом слогу, као испуњење давне али актуелне Новаковићеве замисли, названо *Монах* (сл. 3). У наставку, стога, говоримо о једном писму, као о једној целини.

¹⁴ О томе пише М. Харисијадис (218–219); Св. Радојчић је знатно раније закључио да је сликане украсе у тим рукописима радила иста рука (Радојчић 1955: 167–168); Д. Богдановић их у своме *Каталогу ћирилских рукописа манастира Хиландара* не доводи у везу.

¹⁵ За потребе нашег писма прегледали смо фототипска издања два најважнија бугарска рукописа из ове групе (Џурова 1990, Живкова 1980).

¹⁶ Главни писар Стањевићева јеванђеља је монах Теоктист, који је оставио запис о себи на л. 321. Овај пуни апракос је настао средином XIV века, вероватно у Хиландару, и има преко 300 листова (Богдановић–Медаковић: бр. 14).

БЛАГОВѢСТВОВАНИЕ ЈЕЖЕ ОТ МАТФ(ЕІА):

(1) Книга родьства і(со)ү(сь) х(рнсто)ва с(ы)на д(авн)д(о)ва с(ы)на авраамля. (2) авраамль, родн ісаака. ісаак же, родн іакѡва. іакѡв же, родн іоүдоу н братню него. (3) іоүда же родн фареса || н зара ѡт фамлары. фарес же родн есрода. есрод же родн арама.

БЛАГОВѢСТВОВАНИЕ ЈЕЖЕ ОТ МАТФ(ЕІА):

(1) Книга родьства і(со)ү(сь) х(рнсто)ва с(ы)на д(авн)д(о)ва с(ы)на авраамля. (2) авраамль, родн ісаака. ісаак же, родн іакѡва. іакѡв же, родн іоүдоу н братню него. (3) іоүда же родн, фареса || н зара ѡт фамлары. фарес же родн есрома. есром же родн арама.

БЛАГОВЕСТВОВАНИЕ ЈЕЖЕ ОТ МАТЕЈА

(1) Књига родства Исус Христова сина Давидова сина Авраамља. (2) Авраам, роди Исаака. Исаак же, роди Ијакова. Ијаков же, роди Ијуду и братију јего. (3) Ијуда же роди Фареса || и Зара от Тамари. Фарес же роди Јесрома. Јесром же роди Арама.

(1) Книга родьства і(со)ү(сь) х(рнсто)ва с(ы)на д(авн)д(о)ва с(ы)на авраамля. Книга родьства і(со)ү(сь) х(рнсто)ва с(ы)на д(авн)д(о)ва с(ы)на авраамля. Књига родства Исус Христова сина Давидова сина Авраамља. (2) авраамль, родн ісаака. ісаак же, родн іакѡва. іакѡв же, родн іоүдоу н братню него. авраамль, родн ісаака. ісаак же, родн іакѡва. іакѡв же, родн іоүдоу н братню него. Авраам, роди Исаака. Исаак же, роди Ијакова. Ијаков же, роди Ијуду и братију јего. (3) іоүда же родн фареса || н зара ѡт фамлары. фарес же родн есрода. есрод же родн арама. іоүда же родн, фареса || н зара ѡт фамлары. фарес же родн есрома. есром же родн арама. Ијуда же роди Фареса || и Зара от Тамари. Фарес же роди Јесрома. Јесром же роди Арама.

Сл. 3. Хиландарски усѣав, Монах, савремена ћирилица

О садржају ѿисма

Пођимо од старословенске епохе. У свим преписима расправе *О ѿисменима* Црнорисца Храбра говори се о 38 слова првобитне азбуке (свакако глагољице). Тај број није сигуран пошто га је он, изгледа, преузео из извесних грчких извора који говоре о пореклу и постању

њихова алфабета (Ђорђевић 1990: 17). Најстарији препис ће, по свој прилици, бити тек онај из XIII–XIV века који је штампао Вук Караџић у *Примјерима српско-славенскога језика* (Ђорђевић 1990: 16), што је исувише удаљено од времена писања првобитног дѣла. У најстаријим глагољским рукописима заједничких је само 36 слова, а то нису 'ја', 'је', 'прејотовано мало јус', 'кси', 'пси', 'тита' (Ђорђевић 1990: 24). Она се јављају у ћирилици с изузетком 'ђерва' који се умеће у уобичајени списак из српске ћирилице, ради транслитерације глагољских текстова; уводи се и грчка 'иота' због глагољског модификованог десетеричног 'и' (Николић 2002: 29–37; в. и др. старословенске граматице и читанке). Та се 'иота' знатно касније заиста користила у ћирилици. Ради заокружења целине треба је предвидети и у верзалу пошто ју је, на пример, Јагић користио у своме издању *Маријина јеванђеља* приликом транслитерације с глагољице (Јагић 1960).

Будемо ли искључиво пратили азбучни садржај канонских споменика (он се уредно излаже у свим старословенским уџбеницима), промаћи ће нам кључна ствар, а то је редакцијски живот ћирилице који је знатно дуже трајао и који је неупоредиво боље посведочен. Ту пре свега мислимо на аутономни живот српског извода, који је, природно, у средишту наше пажње. Био је он, међутим, мање изолован него што се то можда очекује. Средњовековна ћирилска писменост је деловала као целина с више или мање удаљеним центрима. Био је то динамичан скуп (не затворен систем), у коме су се неке црте рађале и продирале у врло широком, или уском кругу, неке су замирале начисто, или су извирале као понорнице на истом или другом месту. Слично је то судбини дијалеката унутар једнога језика, али су преливања овде лакше остварљива пошто их преносе културни појединци, док дијалекти чекају на миграције и додире већих људских група. Место сусрета, кроз многе векове, била је пре свега Света Гора. Сетимо се нашега писара Сим(е)она који је радио и за српске и за бугарске поручиоце, у обе редакције. Изузетно је занимљив, такође, пример Иловичке крмчије, коју је 1262. године, осим главног писара, Богдана, писао и један помоћни, из далеког Новгорода (Цернић 1981b: 49–64).

Не сме се сметнути с ума веза и додир ћирилице с другим писмима, посебно с глагољицом и грчком унцијалом, али и с латиницом у Приморју. У односу на прве, давно је утврђена њихова генетска веза,¹⁷ али је визуелни контакт настављен и после одвајања, а дуго се јављају споменици у којима се преплићу ова писма (чувени су примери

¹⁷ О излучивању посебних ћирилских слова из глагољских сликовито говори М. Пешикан (1973: 61–88).

Маријина јеванђеља, Гриковићевих и Михановићевих одломака айџ-сџола, глагољских текстова с уметнутим или дописаним ћирилским словима или целим деоницама).¹⁸ У истом су се дељу могле наћи глагољица и латиница, али и латиница и ћирилица,¹⁹ а запажено је, у извесним случајевима, морфолошко угледање ћирилице на латиницу.²⁰

Трагање за општим у једном писму одвија се на сталној подлози конкретних решења каква су заступљена у поједином рукопису где се прати само једна рука или се препознају дуктуси два и више писара. Један исти човек пролазио је кроз разне фазе, па чак и различите кодове, редакције (што смо већ видели). Велики утицај имају образовање (неки пут недовољно образован писар домишља се и даје оригинална словна решења), предлошци с којих се ради, сусрети и путовања (о чему је такође било речи).

Писари су често припадали одређеном кругу, па је за нашу палеографију веома важно упознавање са српским скрипторијама у којима је владала одређена хомогенизација, на чему је посебно радила Луција Цернић.

Постоји и такозвана 'писменост епохе', тј. уједначеност у словној морфологији код разних писара (нпр. у Милутиновој епоси). Идеално би било кад бисмо се усредсредили само на једну епоху због једноличности. То је попут синхроног описа једног говора који функционише као целина само у датом временском пресеку на ограничену простору. Засад смо принуђени да израдимо хетерогено писмо које задире у дијахронију на великом пространству у различитим срединама.

¹⁸ О томе в. читаву монографију Ђ. Трифуновића (2001).

¹⁹ Пример су потписи великог жупана Стефана Немање и кнеза Мирослава на латинском мировном уговору с Дубровником од 27. IX 1186. године (Ђорђић: 65 и сл. 21).

²⁰ В. Новак примећује уметнички утицај бенвентане на српску скрипторију у којој је рађено *Мирослављево јеванђеље* (Новак 1957: 8). Данашњи тенденциозни тумачи ово су (уз неке сличне елементе) злоупотребили за конструисање невероватних тврђења баш о *Мирослављево јеванђељу* (нпр. да је то споменик хрватске редакције, али чак и измишљене 'црногорске редакције' старословенског језика), што немаром наше стручне јавности остаје незапажено и без одговора на Интернету, где је продор таквих тврђења најјачи. Прожимања овакве врсте, међутим, била су управо важна одлика српске културе средњег века; тако су, додајмо, у другој сфери, настали споменици тзв. рашке градителске школе. Да правоугаона издуженост слова *Мирослављева јеванђеља* није усамљена у српској ћирици, показује, нпр. повеља хумског кнеза Андрије Дубровачкој општини, настала скоро пола века касније, на истом терену, између 1234. и 1240. године, учвршћујући нас у уверењу да је посреди једна дуга традиција (Јавров 1916: сл. 95). Ст. М. Куљбакин је на основу пажљиве анализе закључио да се *Мирослављево јеванђеље* у палеографском смислу уклапа у друге споменике с краја XII века, и по облицима, и по употреби појединих слова (Куљбакин 1925: 111).

Правописне мене оставиле су дубок траг на физиономију ћирилице, јер се оне нису само огледале у друкчијој дистрибуцији графема у зависности од смисла, већ и у увођењу или укидању графичких средстава (Мошин 1963).

Жанровска условљеност је очигледна, јер књишка, канцеларијска и епиграфска писменост нису подударне, мада је исти човек могао радити на свим пољима. Па и унутар појединих области могућа су рачвања, на пример постојала је приметна разлика у писању манастирских и неманастирских повеља, што се на први поглед види избором типа писма (Ивић–Јерковић 1981: 12–13). Занимљиво је да су неки типично књишки текстови изведени развијеним брзописом (нпр. лесновски одломак Теодосијева *Житија Светог Саве* из 1360. године и *Минеј Стефана Доместика*, око 1450. године, Богдановић 1997: 158–159).

То су све фактори који утичу на идентификовање типова графема и њихових варијаната. О типу говоримо кад је варирање изразито, и по могућству поновљиво (и то потврђено). У једном се рукопису нека црта може зачети, да би се у каснијим осамосталила или уопштила. Графичко варирање је најлакше установити када контекст условљава употребу специфичне форме, али без промене значења, више као механичку нужност. Не знамо увек са сигурношћу зашто се активира одређена форма, јер не уочавамо контекст који би довео до тога (нпр. повремено писање високог 'јат' даље од краја реда, уз употребу стандардног у истом фрагменту), па говоримо о слободној варијацији. Најбоље је имати све типолошке потврде у једном рукопису, јер је то гаранција да писаров манир није узгредно (ненамерно) утицао на њихово формирање, али то није могуће у широко постављеном задатку.

Инвентар градимо типичним и логичним формама, које при том реконструишемо према потезу нашега писара, а то је већ апстракција, јер се морају превазићи конкретни квадратни, правоугаони, елипсоидни знаковни оквири и одређени калиграфски украси.

Одмах ћемо, ради остваривања лакшег увида, целину разлучити на два већа дела — *курени* и *верзал*. О куренту и верзалу овде се може говорити само крајње условно да бисмо разговор приближили савременом кориснику, а заправо се ради о *уставу* у два основна вида — *обичном* и *насловном*.²¹ Док се обични устав слободније изводио, докле се насловни више држао дволинијског система (што се лепо види код нашега, одабраног писара: његова уобичајена слова имају благу укошеност и лакоћу извођења, док су слова у насловима управљена,

²¹ Старословенска канонска и редакцијска писменост нису разликовале велика и мала слова у данашњем смислу речи.

крупна и имају одређену укрупњеност). Насловним словима су типски најсроднија она из натписа и владарских потписа, с тим што ова могу, али не морају бити калиграфски рађена (Ђорђевић 1990: 99). Петар Ђорђевић стога назива овакво писмо *најтипичнијим* (47).

Иницијална слова која нису ликовни уникати (и нису дуплирана у насловном уставу) такође долазе у наше писмо, али на дну обичног устава, пошто својим слободним извођењем спадају у њега, и представљају његово стилизовано увећање. Ту су и поједина увећана слова која повремено штрче на крају неког реда, или у самом реду, итд. Затим су ту и поједина брзописна, или јако стилизована слова која се спорадично сусрећу у зрелој књишкој писмености с краја XIV века, и у XV, и XVI веку (ту се пажљиво бира). Лигатуре су заступљене у обе целине, али нарочито у верзалу. Надметнута слова, и надредни и ред-но-надредни знаци (титле, пајерци, акценти, спирити и др.), улазе у обе потцелине. Сачинили смо и интерпункцијске (и друге пратеће) знаке, као и слова у функцији цифара.

Коначно, у целини се може уочити пет условних потцелина: ку-рент с пратећим лигатурама и појединим високим и брзописним словима; верзал с лигатурама; надметнута слова без ичега и с титлама; надредни знаци с титлама; интерпункцијски и други знаци.

О изворима

Грађу смо црпили из рукописа, а у прибирање смо кренули детаљним прегледањем *Четиоројеванђеља њајтипичнијарха Саве*, најпре пробраних скенова, потом саме књиге и дигиталних фотографија свих њезиних страна. Тако смо одредили базични инвентар и његова палеографска својства. Главни палеографски оријентира биле су нам монографије Петра Ђорђевића (1990) и Е. Ф. Карског (1979), али и друге студије и мањи радови разасути по периодици (Мошин 2000, Лавров 1915, Собољевски 1908, Черепнин 1956, Шчепкин 1967, Пешикан 1993, АП, Јерковић 2004, Јерковић 1990, Јерковић 1999, Јерковић 2001, Ивић–Јерковић 1981, Куљбакин 1925, Новаковић 1872, Трифуновић 2001, Трифуновић 1990, КМЕ, Грбић 2000). Од изузетне важности за нас су били и каталози и описи рукописних збирки (Богдановић 1982, Штављанин–Ђорђевић 1986, Синдик 1991, Богдановић–Медаковић 1978, Мошин 1955, Мошин 1970, ЋБМС, Момировић 1991, Стојановић 1901, Матејић–Богдановић 1989, Тахијаос 1981, Иванова 1981, Кодов 1985). Непосредно смо анализирали неколике хиљаде рукописних страна. У дубину смо ишли директним прегледањем рукописа, њихових дигиталних снимака (на CD-у), фотографија и фотокопија

(које поседујемо на пројекту) или фототипских издања. Поменимо најважније: *Суйрасаљски зборник*, XI век (с Интернета), *Енински айосћол*, XI век (Мирчев–Кодов 1965), *Добромирово јеванђеље*, XII век (Алтбауер 1973), *Мирослављево јеванђеље*, осма деценија XII века (Стојановић 1897), *Вуканово јеванђеље*, крај XII века (Врана 1967), *Хиландарски тийик*, почетак XIII века, (непосредно и из фототипије, Богдановић 1995), *Рашко-хиландарско четворојеванђеље*, друга четвртина XIII века (непосредно и са CD-а), *Мокројољско четворојеванђеље*, средина XIII века (са фотографија), *Номоканон свейгога Саве*, 1262. година (Петровић 1991), *Мајичин айосћол*, трећа четвртина XIII века (МА 1981), *Шишајовачко четворојеванђеље*, крај XIII века (са фотографија и са CD-а), *Григоровичево јеванђеље*, 1301–1307. година (Десподова 1988), *Четворојеванђеље краља Милућина*, 1316. година (непосредно и са CD-а), *Тийик архиејискоја Никодима*, 1318/1319. година (са фотографија), *Четворојеванђеље краља Стефана Душана*, 1348. година (са фотографија), *Изборно јеванђеље Николе Сїаневића*, средина XIV века (непосредно и са фотографија), *Четворојеванђеље Јакова Серског*, 1354. година (са фотографија),²² *Душанов законик* у 15 преписа од краја XIV до почетка XVIII века (из издања и са фотографија), *Софијска илустрирована Александрида*, друга четвртина XV века (Александрида 1987), итд. Укупно 85 рукописа. У ширину смо ишли преко палеографских албума појединих рукописних збирки (Лавров 1916, Цернић 1991, Богдановић 1978, Мошин 1952, Мошин 1971b, Момировић 1991, Тахијаос 1981, Иванова 1981).

У одређеној мери, имали смо увид и у старе српске повеље и друга мања документа, углавном кроз издања (делимично и у целости), али и непосредно. Наведимо, опет, само неке: *Повеља бана Кулина Дубровчанима*, 1189. година (Илустрована историја 6: 18, Хам 1970), *Хиландарска оснивачка повеља свейгога Симеона и свейгога Саве*, 1198. година (са фотографије и са цртежа Димитрија Аврамовића), *Хиландарска повеља жујана Стефана Немањића*, 1199–1202. година (Хиландар 1998: прил. 6 и са CD-а), *Повеља краља Радослава Дубровчанима*, 1234. година (Поглед 1957: т. VIII), *Повеља краља Владислава Дубровчанима*, 1234/40. година (Поглед 1957: т. IX), *Повеља бана Мајеја Нинослава Дубровчанима*, 1240. година (Поглед 1957: т. X), *Привилегија краља Стефана Уроша II Дубровчанима*, после 1282. године (По-

²² Ово, такође изузетно јеванђеље, дуктусом, орнаментиком и правописом снажно подсећа на наше јеванђеље. Писао га је расодер Калист, и данас се налази у Британској библиотеци у Лондону (Стефановић 1984–1985: 66–71 и сл. на 108–110). Одneo га је у Лондон лорд Карсон, заједно са чувеним бугарским четворојеванђељем које је радио писар Сим(е)он (Харисијадис 1972: 215).

глед 1957: т. XI), *Повеља цара Душана Хиландару*, 1355. година (са снимка, Ђорђевић 1990: сл. 75 на 288), све повеље кнеза Лазара (Младеновић 2003), *Повеља бана Тврџка I Дубровчанима*, 1367. година (Поглед 1957: т. XIV), *Повеља српског краља Тврџка Дубровчанима*, 1378. година (Илустрована историја 6: 42), *Повеља краља Стефана Дабиче Дубровчанима*, 1397. година (Илустрована историја 6: 43), *Повеља краља Стефана Остоје Дубровчанима*, 1399. година (Илустрована историја 6: 44), *Повеља десјоџа Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 1405. година (Илустрована историја 7: 10), *Повеља Маре Бранковића и њезиних синова Дубровнику*, 1405. година (Илустрована историја 7: 23), *Есфигменска повеља десјоџа Ђурђа Бранковића*, 1429. година (Илустрована историја 7: 21), свих девет руских царских повеља у Хиландару (непосредно), итд. Укупно 100 повеља.

Међутим, да бисмо у целини обухватили стару писменост, морали смо остварити, макар и површно упознавање са физиономијом ћириличких слова најстаријих штампаних књига (Штампарство 1994, Рн 1987), најпре из разлога што су се старе штампарије служиле словима по узору на конкретна, рукописна, али су у исто време те књиге имале морфолошку и инвентарску компактност, ограниченост, поновљивост и очигледност графичких решења каква сами рукописи никако нису могли имати. У старим штампаним књигама стога је лакше пратити писмовне слике и остварити некакав систем. За потребе насловног устава донекле смо пратили и натписе (углавном у камену и на фрескама, Томовић 1974, Чигоја 1995, Живковић 1992, Радојчић 1996, Ђурић 1995, Поповић 1991, Илустрована историја 5, Илустрована историја 6) и владарске потписе (Славева–Мошин 1988).²³

О словима

У електронском се писму дефинишу стандардна слова која добијају своја азбучна места (и код) и глифови, заправо њихови типови и уврштене варијанте; то важи и за остале знакове.

Понављају се, пре свега, класична слова, а затим се укључују у корпус форме које су у литератури регистроване, да не би остале апстракције, већ да добију своје употребљиве слике (нпр. 'двостубачно јат', 'двостубачно јер', 'двоного т' итд.). Представимо само врло специфичне случајеве.

²³ Прегледали смо све потписе из повеља Немањића Хиландару, са фотографија и непосредно.

Петар Ђорђевић је сматрао да српска писменост није познавала старо зјело с обликом прецртаног з (Ђорђевић 1990: 71), али њега има у *Мирослављевој јеванђељу* на два места, истина погрешно (Куљбакин 1925: 12 и т. 18), а јавља се и у каснијим рукописима, повремено. Најстарији су разликовали две могућности, потпуно прецртано з (нпр. *Одломци Ундолског*) и с дијакритичким додатком с десне стране з (нпр. *Хиландарски одломци*, Ђорђевић 1990: 51), па их у писму треба разликовати.

Древни су рукописи познавали умекшане л, м, н и д који су имали срасли дијакритички додаток с десне стране, чинећи јединствен знак. Такав један знак (л) уочавамо и на нашем *Темнићком најћису* из X–XI века.²⁴ Неколика столећа касније, ови су се знаци схватили као лигатуре д + г, м + г, н + г, л + г.

Уколико се преносе широко є (є) и о (о), морају се предвидети и широки џ (џ), с (с), ѿ (ѿ) јер настају у склопу истих тенденција.

Постоје висока слова, често подударна с иницијалним: а (А), в (В), г (Г), д (Д), з (З), н (Н), к (К), т (Т), ѝ (Ї), љ (Љ), њ (Њ), њ (Њ).

Поставља се питање где сместити неке знаке. Унутар стандардног т треба држати двоног и треног т, високо т у облику седмице и с таласастом пречком, али и високо т с равном пречком, сродно верзалном. Нека се слова уписују у већа и шира, најредовније у широко о (о). Такво ће се г у кругу (Ⓞ) из *Златоустја* из Публичне библиотеке (пр. своєⓄ, Лавров 1915: сл. 108. на 109) наћи у лигатурама, и у бројевима где је то системски начин за нотирање десетина хиљада (Карски 1979: 219), како је у примеру: с(кє)тыхъ м(оу)ч(є)н(н)къь .Ⓞ. въ ннкоидни (*Ковински ѿиѿик*, л. 866, Архив САНУ бр. 294). Недвосмислени случајеви иду само у лигатуре (пр. Ⓞ у: въ вѣкы вѣѿомъ, *Аѿионски службабник* из XIII–XIV века, Карски 1979: № 47 на 406). Високо 'дебело јер' (Ѧ) висином и ликом се слаже с лигатуром 7 + љ, с тим што постоји и лигатурна варијанта Ѧ (Т + љ), која збуњујуће подсећа на високо 'јат' (Ѧ). У нарочитим случајевима знакови исписани изнад реда могу се тумачити двојачко — и као надредни знаци, и као надметнута слова: две тачке могу бити надредни знак, и надметнуто 'десетеричко и'; две положене и искошене цртице бивају и 'двојна варија' и 'макра', као и надметнуто 'осмеричко и'; полукруг надоле — и 'врахија' и

²⁴ Да је то својевремено приметио и Вл. Мошин, можемо се уверити на недавно изашлом преводу његових предавања из палеографије са српског језика на македонски (Мошин 2000). Ово и архаично зјело бацају ново светло на однос између српских и најстаријих ћирилских рукописа.

'ук'; положена незатворена осмица — 'хјер' и 'ук'; срп — 'слово' и 'дасија'; положени срп — 'слово' и 'ук'.

Оправдано је раздвојити 'ик' (ʋ) од 'ижице' (v), углавном у вредности /i/, али и као /u/ наместо 'оник' (oʋ) у *Мирослављевој јеванђељу* и у руској писмености. Такође се /u/ обележава диграмом 'он' + 'ижица' (oʋ). Нормалан ће бити обичан 'оник'.

Врло је важно унети 'треће јер',²⁵ заправо недефинисано јер, за које не можемо тврдити ни да је дебело, ни да је танко. То може бити због писареве склоности да ставља украсе на завршетке слова, или због карактеристична потеза пера; можда се заиста ради о посебном, хибридном слову исписаном с елементима оба (слично су најстарији споменици имали хибридно 'јус'), или је тек тако збуњујући пример (сл. 3). Оно може бити спроведено кроз цео рукопис, или се повремено јављати на крају реда, високо. Најсигурније се идентификује преко очигледних опозиција (кад се бележе сви јерови у непосредној близини, па чак и у истој речи).

ѡ ѡ ѡ ѡ ѡ ѡ : ѡ ѡ ѡ : ѡ ѡ ѡ ѡ

Сл. 3. *Треће јер, ѡанко јер, дебело јер*

Обично се говори само о обрнутом 'зјелу' ѕ (z), али је тај феномен знатно раширенији, па га бележимо још код д, е, е, л, с, ѡ, ц, ѡ, ю, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ.

Осим четири основна назална слова, могуће су бројне њихове варијације, а најбитнија — посебан назал из румунске писмености (сл. 4).

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ : Ɱ Ɱ : Ɱ Ɱ Ɱ : Ɱ Ɱ Ɱ : Ɱ Ɱ Ɱ : Ɱ (Ɱ)

Сл. 4. *Мало јус, ѡрејошовано мало јус, хибридно јус, велико јус, ѡрејошовано велико јус, румунско ин*

Особит проблем нам је задавало широко е изван свог основног положаја, пошто га начелно нема у домаћој ћирилици (карактерише руску): нагнуто улево, удесно, положено, сидрасто, обрнуто (ово и ми имамо), обрнуто а нагнуто улево, и удесно; средње е (уско с дугим језиком из *Вуканова јеванђеља*). Постоји и широко 'епсилон' (сл. 5).

є : є : є : ѡ : ѡ : ѡ : ѡ : є : є

Сл. 5. *Широка е; средње е; широко ејсилон*

Код слова 'ђерв' основну вредност дајемо облику који је најпрепознатљивији, те не изазива никакву забуну, а то је онај с пречком ко-

²⁵ Термин проф. Ђ. Трифуновића. У бугарској и руској науци јавља се назив 'средње јер'.

Разноврсно је и а, што није необично, пошто његовим променама почињу важна померања у писмености код нас (Чremoшник 1940: 4; сл. 10).

а : а : ǎ : ǎ̇ : ǎ̈ : ǎ̉ : α : œ : α : @

Сл. 10. *Аз*

Нарочиту пажњу још заслужују в (бубњевито, бубрежасто, квадратно), и ѓ (с кружном основом, обрнуто, ниско, троугласто, високо, двостубачно; оба на сл. 11), али се тиме варијабилност уопште не исцрпљује.

в : ѳ : ѳ̇ : ѳ̈ : ѳ̉ : в : ѳ̇ : и : ѳ̈ : п ѓ̇ : ѓ̈ : ѓ̉ : ѓ̇ : ѓ̈ : ѓ̉ : ѓ̇ : ѓ̈

Сл. 11. *Вједи; јаѿ*

Извесна су се брзописна слова (осим поменутих) обрела и у старим штампаним књигама, на западним странама српског језика: в, д, ж (сл. 12). У графичком смислу ту нема елемената да се говори о посебном писму јер се не уводи ништа оригинално, ништа што нема свој закономеран развој у српском канцеларијском писању (само што се овде још нашло и у штампарској преси).²⁶

и : и̇ : ӥ : и̉ : ѐ

Сл. 12. *Буки; добро; живјејѿе*

У XIV веку се ћирилица све више отвара ка грчком писму, па се ка крају столећа, и даље, затичу слова непосредно одатле преузета: 'алфа', 'вита', 'епсилон', 'иота', 'ми', 'пи', 'тау'.

Верзал се у високој мери подудара с курентом по садржају, али су неке форме просто непоновљиве: висока и брзописна слова, а пре свега лигатуре (сл. 13). Неке лигатуре, иако од истих графемских саставница, различито су решене јер су им друкчије додирне површине. Осим тога, верзал показује далеко већу склоност ка лигатурама, јер се остварује у нарочитим позицијама, где је збијеност по правилу већа, па је нужна писарева инвентивност, што оставља снажан естетски утисак. Наравно, и овде се може пратити одређена поновљивост.

²⁶ Српски краљ Твртко Први увео је у босанску државну канцеларију рашки брзопис, доводећи логотета Владоја, вероватно из Лазареве канцеларије (Ђорђић 1990: 154). Тај је брзопис касније ушао и у поменуте штампане књиге, а у тенденциозној науци се назива 'босанчицом'. Физички је немогуће извести овакав брзопис из конзервативног српскословенског устава, који се дуго задржао у Босни, чак и у онамошњем дипломатару.

Слично се дешава и с натписима где се на скучену простору, али у теже савладиву материјалу, посебним прибором и с више вештине настоји извести одређени текст.

Ѣ (рєт) Ѣ (се) Ѣ (Тω) Ѣ (μρ) : Ѣ (ДН) Ѣ (ЛНК) Ѣ (ЧР) Ѣ (ТР)
 Ѣ (аγ) Ѣ (ρѢ) Ѣ (Ті) Ѣ (аТ) Ѣ (АТ) Ѣ (МЦ) Ѣ (МР) Ѣ (ТВ)

Сл. 13. Лигату̀ре

Надметнута слова је начелно могуће правити само као стандардна упрошћена будући да потпуно други услови владају у простору између редова̄ него у редовима. Најважнија је изразитост да би слово било јасно уочљиво. Овде је немогуће дословце репродуковати рукописни гест, који је знатно крупнији од оног у штампи чија је просечна величина 11–12 тачака, па се надметнута слова због петљи, пречки и спојница запушавају стварајући мрље, или се ни не разазнају. Такође се остварује одређена варијантност, најпре код н, м, т, ч, в, потом код а, в, з, ѣ (таласасте крстић), р, е, а има и лигатура.

О бројевима

Бројеви испод хиљаде решавају се простим исписивањем титле изнад одговарајућег слова, и окруживањем тачкама. Дублетност и овде постоји, на пример за шест и деведесет (сл. 14). За веће вредности треба предвидети посебне знаке: за хиљаду — дијакритички продужетак надоле с леве стране одговарајућег слова, за десет хиљада — круг око слова, за сто хиљада — облачиће око слова, за милион — петљице око слова (сл. 15). Осим ових системских решења, има и индивидуалних.

Ѓ : ѣ : ѣ : ѣ Ѣ : ѣ (ѣ : ѣ) Ѣ : Ѣ : Ѣ : Ѣ : Ѣ : Ѣ : Ѣ

Сл. 14. Дублетне ознаке за бројеве

Сл. 15. Бројеви у распону 1–1.000.000

О надредним знацима

Постоје индиције да је првобитна писменост наследила надредне знаке из грчке писмености, али их није морала уклонити нека ревизија — потиснуло их је незнање.²⁷ У другој половини владавине краља Милутина продире читав систем надредних знакова (Недељковић

²⁷ Оно исто које избегава и у данашњем српском обележавање, а тиме и изговарање (сада) новоштокавских акцената. Слободан тонски акценат са свим својим варирањима аутономно је својство и старог српског језика, и његове редакције старословенског језика (ово условно), и савременог српског језика (уз изразите разлике које су нормалне у такву временском распону).

1975, Загребин 1995), с тим што их је у нашој редакцији било и раније, мада у веома ограничену броју (најчешће тачке или удвојени акценти над појединим вокалима). Озбиљно испитивање надредних знакова и неких пратећих обележја могло би нам дати важне историјске потврде и олакшати реконструкције старог прозодијског система. Недовољна прочуеност ове области, писарска несигурност,²⁸ ограничен приступ оригиналним рукописима (да би се добро видели ти ситни знаци) и економичност при репродуковању текста узрок су томе да се у нашој науци надредни знаци изостављају, али одмах треба рећи да су се посебно њима бавили најважнији аутори.²⁹ Потреба за њима у електронском писму је несумњива, тим пре што се и за данашњу писменост сачињавају аналогни знаци, а колико се они заиста користе, друга је ствар.

Због највеће несигурности у пракси, овде се мора остварити доследна стандардизација. Уочавамо преко 30 прозодијских и њима сродних знакова, њихових удвајања и основних међусобних комбинација: оксија, дупла оксија, варија, дупла варија, периспомена (у неколико ликова), врахија, дасија, дупла дасија, псили, дупли псили, макра, дупла макра, тачка, двотачка, тротачка, кремасти, усправно и водоравно ротирани кремасти, знак за палатализацију итд. (в. табелу 1). Дали смо само једне могуће називе, пошто нису устаљени — они могу бити у складу с латинском, или с грчком, или са словенском традицијом. Због нејасна потеза или уситњености неки пут је тешко дефинисати о ком је знаку реч, чак да ли се ради о цртици или тачкици.

'	”	\	“	ˆ	^	~	˘	˙	“	”
”	–	=	•	..	...	⋮	✓	ˆ	˘	˙
˘	˙	”	“	ˆ	^	~	˘	˙	“	”

Табела 1. Надредни знаци

’Спиритусâ’ (табела 2) има у више облика, а за основне узимамо оне који се сматрају таквима и у грчком — полукружне усправне. Најранији облик им је, вероватно, био попут водоравног слова т, као и у

²⁸ Више је то предрасуда, него што је увек тако. Треба ићи од случаја до случаја, и сваки пут тражити смисао њихове употребе, а не унапред пресуђивати. Невоља је у томе што ми и средњовековни писар не видимо у њима исто (нпр. од акценатског знака искључиво очекујемо да обележава лексички акценат, док је он, међутим, обележавао било какву изразитост, уочљивост слога). Проблем за себе је и утицај предлошка.

²⁹ Ђ. Даничић, Ст. Новаковић, Вл. Мошин, Ђ. Трифуновић, Р. В. Булатова, О. Недељковић и М. Пешикан.

грчким рукописима VIII–IX века (Недељковић 1964: 46), али врло рано се јављају и у угластим формама. Полукружни се могу положити, а тада и издужити, по угледу на кремасти. Дешава се да се у истом рукопису нађе више њихових варијација, с изнијансираним функцијама.

◀	◁	▷	◂	↘
◃	◄	◅	◆	◇

Табела 2. Дасија, ѿсилли

Намерно издвајамо византијске знаке нотације, зато што им није сигуран статус у старој писмености, и зато што нису сви надредни. Екфонетске би знаке вероватно требало укључити у овакво писмо будући да постоје већ у *Осѿромирову јеванђељу*, најстаријој датираној словенској књизи, с високом вероватноћом да су били укључени у прве старословенске списе (Мошин 1983: 45–46, Стефановић 1970: 339–345). У српским се рукописима, посебно од времена краља Милутина, сусреће 'кремасти', а у словенским и неким српским 'телија', 'кендимата' итд. Неумски знаци лингвистима нису битни, али су и те како потребни историчарима музике и савременим појцима, па би и њих стога било добро укључити у писмо.

Знак за скраћивање, титла, као знак с непрекинутим трајањем, развио је многе форме (табела 3), али за најпрепознатљивију узимамо таласасту, краћу, над једним словом (˘), и дужу, над два (˘˘). Уз надметнута слова мора ићи знак с већим зглобом, тзв. покретије (˘) јер је потребан простор за њихово потцртавање.

˘	˘	˘	˘	˘˘	˘˘
˘	˘	˘	˘˘	˘˘	˘˘

Табела 3. Титле

Изузетног је статуса редно-надредни пајерак, јер би требало да је између слова постављен високо, тако да је делом у реду, а делом изнад њега, с тим што је у рукописима често само изнад реда. У штампаном реду он треба да заузима једно словно место. Најпрепознатљивији је као 'муњица' (ʹ), али познаје и друге (углавном чисто надредне) ликове (табела 4).

ʹ	ʹ	ʹ	ʹ	ʹ	ʹ	ʹ
---	---	---	---	---	---	---

Табела 4. Пајерак

Важан је и знак за уметање испуштеног или додатног текста. Стављао се изнад реда на месту интервенције (као данашња брух-цифра), и на маргини, где се тај текст исписивао (табела 5).

~	~	%	#
---	---	---	---

Табела 5. Знак за интервенције

О интерпункцијским знацима

Интерпункцијски су знаци такође преузети из грчког писма, и њихова се улога битно разликовала од данашње (Трифунковић 1981b, Маринковић 1981). Осим уобичајених тачке, и запете, на дну реда, треба да постоје и подигнуте, у средини реда, јер је такав њихов положај важна хронолошка и правописна информација, ништа мање него, рецимо, однос $\epsilon : \kappa : \epsilon : \epsilon : \kappa$. Ту су и тачка са запетом, двотачка, наводници, таласаста дивиз, и читав низ комбинованих тачака и петљица, најчешће крстоликих, за означавање краја већих целина. На почетку текста и уз свечане потписе цртају се различити крстови, као инвокација. На левој маргини, уз наслове, уобичајен је знак, углавном изведен црвеним мастилом, којим се скреће нарочита пажња (све у табели 6).

.	.	•	,	,	;	„	~	~	~	~
~	~	~	~	~	~	~		✓	÷	÷
:	:	:	...	~	~	~	✱	✱	✱	✱
✱	✱	✱	✱	✱	✱	+	+	+	†	†
†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†
☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉
☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉	☉

Табела 6. Интерпункција; крстови; знаци за скрећање пажње

Фонт још из практичних разлога треба да садржи савремене знаке који се користе у критичким издањима: разне врсте заграда, косе, усправне и водоравне црте, цртицу, упитник, узвичник, звездицу итд.

ǎ ǣ ǣ̇ i̇ i̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇ ǣ̇

Сл. 18. Гошове српскословенске комбинације

Постоје ограничења проишла из индивидуалне писарске инспирације. Средњовековни писар је проблеме с простором решавао на најразличитије начине, што се посебно види у прављењу готово немогућих лигатура, у смањивању и удевању слова између других, у њихову деформисању, ако му затреба, у писању надредних знакова у два, чак и три слоја (једних изнад других) итд.

Уређење овако гломазног скупа у смислен систем који се елегантно користи остварио је З. Костић одређивањем за бољи формат: уместо великог броја фонтова (True Type), направио је један (боље рећи два подударна, о чему в. раније у тексту) фонт (Open Type). У програму In Design преко основног карактера се добијају сви алтернативни карактери (типови и комбинације, табела 6),³² што засад није могуће у Word-у, у коме се морамо служити опцијом Insert Symbol.

а	ǎ	ǣ	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇	ǣ̇
ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂
ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂
ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂
ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂
ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂
ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂	ǎ̂

Табела 6. Слово а са својим комбинацијама

За свако курентно и верзално слово поступак је исти. Бројеви се добијају преко основних девет, сва интерпункција преко тачке. Надредни знаци и надметнута слова већ су укључени у готове комбинације, али се могу добити и као посебни знаци на сличан начин.³³

³² Бирањем било ког стандардног слова из текста, на монитору се појављује табела са словима. Свако слово испод кога је троуглић, има алтернативне карактере смештене у табелу, као што је овде илустровано. Алтернативни карактер се добија отпуштањем миша на његову пољу.

³³ За оне који се не одричу старих система, сачињени су прости фонтови који понављају инвентар, али не и готове комбинације.

О перспективама система

Вратимо се на почетак. Савремена техника је омогућила израду критичких електронских издања старих рукописа, затим електронских каталога рукописних збирки и електронских речника. Вредности електронског медијума су бројне, наведимо само то да је у њему могуће претраживање података и ексцерпција грађе по свим структурним нивоима (за нас је најинтересантнија израда конкорданци), он је репродуктиван, тј. може се умножавати и штампати, доступан је у целом свету, итд. За штампању књигу нема бојазни, јер се све електронске форме морају претакати и у штампању, макар у малом тиражу, јер је само материјализован предмет реалан предмет, тј. само тако се може трајно чувати. Техника се убрзано мења, и нешто урађено данас можда неће моћи да се пребаци у неки будући медијум. Технику је боље схватити као испомоћ, а не као свемогућу. За рад на дужим текстовима неопходан је непосредан однос читаоца и штампаног текста, а не седење пред екраном. Модерна техника је за сада у старословенистици веома мало искоришћена. Озбиљног електронског корпуса и критичких издања нема из старих разлога — потребна је појединачна, монографска научна обрада конкретних рукописа, што не могу да раде информатичар или обучени дактилограф, већ старословениста који је и све то. Али то се може постепено остварити тако што би се свако класично критичко издање радило по идентичним стандардима истим електронским системом у току припреме за штампу, па би се те припреме спајале у јединствену електронску базу, на пример у Старословенистичком одсеку Института за српски језик, где би се тако добијала грађа за будући општи српскословенски речник, поред осталог. Ту је и скенирање постојећих штампаних издања и њихово пребацивање у живу, електронску форму, из слике у текст.

У том се смислу у свету данас поклања највећа пажња стандардизовању и уједначавању поступака и медија за текст у дигиталној форми, ради чега је и основана међународна организација за кодирање текстова (Text Encoding Initiative). Одржавају се радионице и семинари на којима се усваја програмски језик xml, и прате најновија остварења; на конференцијама се одлучује о важним питањима. Тај рачунарски језик је, наравно, латинички и уједначено функционише, од старих исландских до старих словенских рукописа. Он прати стандардну шему критичких издања (у заградама се латинским и енглеским скраћеницама обележавају примедбе и интервенције), уносећи и читав низ себи својствених параметара. За сваку ћириличку графему предлаже се латиничка транслитерација, уз помоћ разних симбола или нагомилавање латиничких слова за специфичне случајеве, на

пример в као b, џ као \b1, д као d, д као dh, о као o, ѿ као \ob1, * као #, итд. (Лазов 2000). Филолози не могу да раде у шифрама и замршеним формулама, они пред собом морају имати конкретан ћирилички фонт, тј. економичан и чист текст, готов производ као што је и сама рукописна књига. Зато се у рачунарској славистици убрзано ради на сабирању коначног инвентара за такво писмо који би се прогласио за норму. Уникод би требало да одобри кодни број за сваку нову графему, како би у будућности сви ћирилички текстови били преносиви у електронску форму.

Где смо у свему томе ми? Пошто смо годинама били искључени из међународних организација, оне су нас заобишле и отишле у наше суседство. Последњих година у таквим су пројектима неки наши математичари и програмери, али готово без филолога. У ове се токове укључујемо у завршној фази, а у понечем искорачујемо испред других. Наша електронска писма *Хиландарски усџав* и *Монах* јединствена су у славистичком свету, у шта смо се уверили на семинару и радионици (AZBUKY.NET) одржаним у Софији октобра 2005. године и на научном скупу у Прагу октобра 2006. године. Пре свега, она садрже најисцрпнији графички инвентар и једина функционишу као систем, при том веома једноставан, захваљујући решењу З. Костића. Док се још говори о кодирању, ми смо прешли на декодирање, или је боље рећи да смо материјализовали стару писменост у новом, електронском руху (чији ће принцип тек постати уобичајен), управо на начин који одговара филолозима.

Проблем је, нажалост, још далеко од коначног решења. Ми смо у највећој мери изишли у сусрет потребама српске старословенистике, уз стални осврт на ширу целину, тако што смо у разумној мери уврстили општесловенски материјал. Треба сачекати одлуку Уникода шта ће бити признато за стандард јер ће само то електронска техника подржавати, то ће бити преносиво и општепрепознатљиво (да се може 'конвертовати'). Без тога неће бити читљиво ни на Интернету. У Уникоду је, међутим, однос према старој ћирилици на нивоу оног из деветнаестог века, где се враћамо на почетак нашег излагања. Њој се не признаје никаква посебност, већ се предвиђају само кодна места за грађаницу уза селективну допуну оним словима и знацима које не поседује. Следи да се у истом тексту не могу наћи нова и стара ћирилица (због кодног подударана), али може коптско или неко друго егзотично писмо. Допуне се, наравно, облички саображавају грађанице, како у средњем веку нису могле изгледати (в. сл. 1). У садржају се анулира сва варијантност развијана у старословенским редакцијама, а прихватљива је само она из канонске писмености, словне ротације, и

изузетне касније графеме (нпр. румунско џ). Утолико бизарније делује најавна отварања посебне кодне стране за тзв. 'босанчицу', што није остало без нашег одговора на поменутом семинару. О готовим комбинацијама овде нема ни говора, иако су за грчки алфавет и латиницу, на пример, предвиђене (в. сл. 17). Глагољица је, разуме се, добила своју достојну кодну покривеност, али то отвара друга питања о којима овде не расправљамо. Практично, старословенска ћирилица остаје једино велико европско писмо које је маргинализовано у Уникоду, пре свега због препуштања целог проблема појединцима из других културних средина, у чији интерес не бисмо залазили. У Београду се може организовати скуп на коме би се до танчина усагласили захтеви аутентичне старословенистике и послао предлог Уникоду на усвајање; полазне основе су нам добре јер имамо електронско писмо чији инвентар само треба усагласити до краја.

Без обзира на крајњи исход, треба да се држимо (засад) сопствених могућности, јер је тако и у другим земљама. Тим пре што се у Русији користе потпуно посебни фонтови, који се нигде изван не уклапају, а тамо је научна продукција највећа. [Ипак не одустајемо од тога да је најбоље сачинити општесловенски ћирилски норматив, мада се и без њега у овоме часу може наставити по устаљеним писмима и моделима, да би их програмери у будућности пребацили на коначни стандард, ако га икада буде.] Систем *Монах* постао је стандард у нашој средини тиме што га је Министарство науке откупило за територију Србије и Црне Горе (заправо је суфинансирало његову израду), док се *Хиландарски усџав* користи у Хиландару. *Монах* би могао добити пуну примену на филолошким факултетима, где би требало потпуно изменити асистентска вежбања у старословенистичким дисциплинама, у смислу оживљавања односа студената са старом рукописном књигом. Кроз рад на часу и семинарске радове систематски би се обрађивали конкретни рукописи и припремали за штампана и електронска издања. Тиме би се настава подигла на виши ниво, била би практична, млади људи би се уводили у важну научну област (обезбеђивао би се научни подмладак), оживела би се домаћа старословенистика, значајно би се попуњавала поменута замишљена електронска база у Старословенистичком одсеку, која би морала бити на располагању целој српској науци.

Са заокруживањем инвентара, требало би правити што више електронских писама за стару српску ћирилицу, која би се разликовала само у ликовном утиску, док би им садржај био потпуно сагласан, тако да пребацивање из једног у друго буде аутоматско и без остатка. Имамо велики број рукописа који испуњавају високе естетске крите-

ријуме да буду изабрани за моделе, процедура је сада позната и 'једноставна', само су потребни њихови квалитетни дигитални снимци. Без сумње треба сачинити електронски прототип и за српско канцеларијско писмо, у коме би се нашао и корпус из западних српских крајева, који је стасао у његову крилу. Српски глагољски споменици такође заслужују свој електронски лик. Нарочито треба правити што више модерних ћирилица, а не остајати само на једној. То је изазов за целу српску културу, не само за филологе и типографе.*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Александрида 1987: *Софијска илустрирована Александрида*. Фототипско издање, Београд.
- Алтбауер 1973: *Добромирово евангелие. Кирилски сѿоменик од XII век*. Том I. Приредио Моше Алтбауер, Скопје.
- АП: *Археографски ѿрилози*, 1–25, Београд 1979–2003.
- Богдановић–Медаковић 1978: Д. Богдановић — Д. Медаковић, *Каталог ћирилских рукојиса манасѿира Хиландара. Сѿаре шѿпамѿане књиге манасѿира Хиландара*, Београд.
- Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукојиса манасѿира Хиландара (палеографски албум)*, Београд.
- Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвенѿар ћирилских рукојиса у Југославији (XI–XVII века)*, Београд.
- Богдановић 1995: *Хиландарски шѿиик (рукојис СНЛ AS 156)*. Приредио Д. Богдановић, Београд.
- Богдановић 1997: Д. Богдановић, *Развој ћирилског писма у Србији до XV века, [у:] Сѿудије из српске средњовековне књижевности*, Београд, стр. 128–164.
- Врана 1967: Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд.
- Грбић 2000: Д. Грбић, *Знакови сѿарих књига*, Нови Сад.
- Даничић 1975: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѿарина српских*, I–III, у Биограду 1863–1864 [фототипија].
- Десподова 1988: В. Десподова, *Григоровичево евангелие бр. 9*, Прилеп.
- Ђорђић 1990: П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице (палеографско-филолошки ѿрилози)*. Треће издање, Београд [фототипија издања из 1971].
- Ђурић 1967: *Начела за критичка издања*. Уредник акад. В. Ђурић, Београд.
- Ђурић 1995: *Зидно сликарство манасѿира Дечана (грађа и сѿудије)*. Уредник акад. В. Ј. Ђурић, Београд.
- Живкова 1980: Л. Живкова, *Четвороевангелието на цар Иван Александър, с пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветна факсимилета*, София.
- Живковић 1992: Бр. Живковић, *Грачаничка ѿвельа (ѿрејис)*, Београд.
- Загребин 1995: В. М. Загребин, *Периодизация употребления надстрочных знаков в средневековых сербских рукописях и надстрочные знаки киевских глаго-*

- лических листков, [у:] *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, Београд, стр. 469–479.
- Законик: *Законик цара Стефана Душана*, књ. 1–3, Београд 1975–1997.
- Иванова 1981: Кл. Иванова, *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*, София.
- Ивић–Јерковић 1981: П. Ивић — В. Јерковић, *Правойис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад.
- Илустрована историја 5: *Илустрирана историја Срба 5. Српска држава у Зетини 10–15 век*. Приредили Н. Б. Поповић и др., Београд 1994.
- Илустрована историја 6: *Илустрирана историја Срба 6. Средњовековна Босна 10–15 век*. Приредили Н. Б. Поповић и др., Београд 1994.
- Илустрована историја 7: *Илустрирана историја Срба 7. Српска десетогодина од почетка XV века до 1521*. Приредили М. Ст. Протић и др., Београд 1994.
- Јагић 1960: И. В. Јагичъ, *Памятникъ глаголической письменности. Маринское четвероевангелие съ примѣчаниями и приложениями*, Graz [фототипија].
- Јерковић 1990: В. Јерковић, Српска ћирилица — палеографски и термилошки проблеми, *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане*, 18/1, Београд, стр. 111–117.
- Јерковић 1999: В. Јерковић, „Полууостав“ у српским повељама од краја XIV и током XV века, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистиџу*, XLII, Нови Сад, стр. 89–111.
- Јерковић 2001: В. Јерковић, Конституисање српског брзописа у рашким документима XIII века, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистиџу*, XLIV/1–2, Нови Сад, стр. 97–116.
- Јерковић 2004: В. Јерковић, Ћирилица српскословенског периода. Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој, [у:] *Предавања из историје језика, Лингвистиџичке свеске*, 4, Нови Сад, стр. 87–102.
- Карски 1979: Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва [фототипија издања из 1928].
- КМЕ: *Кирило-методијевска енциклопедија*, I–IV, София 1985–2003.
- Кодов 1985: Хр. Кодов и др., *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографски манастир в Света гора*, Том I, София.
- Куљбакин 1925: *Палеографска и језичка исиџивања о Мирослављевом Јеванђељу* од Д-ра Ст. М. Куљбакина, Сремски Карловци.
- Лавров 1915: П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*. Енциклопедија славянској филологији, вып. 4, I, Санкт-Петербург.
- Лавров 1916: П. А. Лавров, *Альбом снимков с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма*, Санкт-Петербург.
- Лазов 2000: R. Lazov, *Toward an SGML-Compatible Representation of Cyrillic Symbols*, [у:] *Medieval Slavic Manuscripts and SGML. Problems and Perspectives*, Sofia, стр. 99–108.
- Лихачов 1966: Д. С. Лихачов, *Текстологија. Краџак оглед*, Београд.
- МА 1981: *Маџичин айосџол*, Фототипска издања, књ. 2, Београд.
- Мирчев–Кодов 1965: К. Мирчев — Хр. Кодов, *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в.*, София.
- Маринковић 1981: Р. Маринковић, Значај средњовековне пунктуације за текстолошка истраживања — на примеру Српске Александриде, [у:] *Међународ-*

- ни научни скупи *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, Београд, стр. 107–122.
- Матејић–Богдановић 1989: М. Матејић — D. Bogdanovic, *Slavic codices of the Great Lavra Monastery*, Sofia.
- Младеновић 2003: Ал. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (ѿекст̄и, коменѿари, снимци)*, Београд.
- Момировић 1991: П. Момировић, *Ћириличке рукописне књиге Цеѿињског манастира (XIV–XVIII вијек)*, Цетиње.
- Мошин 1952: Вл. Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије*. II. dio. Reprodукције, Zagreb.
- Мошин 1955: Вл. Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије*. I. dio. Opis rukopisa, Zagreb.
- Мошин 1963: Вл. Мошин, „Револуције“ у историји српског правописа, *Библиоѿекар*, XV, Београд, 465–475.
- Мошин 1970: Вл. Мошин, *Стари рукописи Срба и Хрватској од XIII до XX столјећа*, Zagreb.
- Мошин 1971a: Вл. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Којиѿарева збирка словенских рукописа и Цојсов ѿирилски одломак у Љубљани*. Том I, Београд.
- Мошин 1971b: Вл. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Којиѿарева збирка словенских рукописа и Цојсов ѿирилски одломак у Љубљани*. Том II. Палеографски албум, Београд.
- Мошин 1983: Вл. Мошин, Новгородски листиѿи и Остромирово јеванђеље, *Археографски ѿрилози*, 5, Београд, стр. 7–64.
- Мошин 2000: Вл. Мошин, *Словенска ѿлеографија*. Приредио проф. д-р С. Голобовски, Скопје.
- Недељковић 1964: О. Nedeljković, Акценти или neume у Kijeвским listićima?, *Slovo*, 14, Zagreb, стр. 25–51.
- Недељковић 1975: О. Недељковић, Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара. Посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем, [у:] *О кнезу Лазару*. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд, стр. 243–254.
- Николић 2002: Св. Николић, *Старословенски језик I. Правопис, гласови, облици*. X издање, Београд.
- Новак 1957: В. Новак, Палеографија и словенско-латинска симбиоза од VII–XV столећа, *Иѿториски часопис*, VII, Београд, стр. 1–22.
- Новаковић 1872: Ст. Новаковић, Стари српско-словенски буквар с неколиким белешкама за историју буквара у опште, *Гласник Српског ученог друѿиѿва*, књ. XXXIV, у Београду, стр. 53–85.
- Петровић 1991: *Законоѿравило или Номоканон свеѿога Саве. Иловички ѿрепис (1262. година)*. Фототипија. Приредио и прилоге написао др М. М. Петровић, Горњи Милановац.
- Пешикан 1973: М. Пешикан, Мокропољско четворојеванђеље из XIII века — споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености, [посебан отисак из:] *Зборник за филологију и лингвистѿику*, XVI/1, Нови Сад, стр. 61–88.

- Пешикан 1977: М. Пешикан, Питања ортографске стандардизације и метода речничке обраде грађе српске редакције старословенског језика, *Јужно-словенски филолог*, XXXIII, Београд, стр. 157–164.
- Пешикан 1981: М. Пешикан, О потреби унапређивања поступака у транскрипцији старих текстова, [дискусија у:] *Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, Београд, стр. 427–431.
- Пешикан 1993: М. Пешикан, *Наша азбука и њене нормe*, Београд.
- Поглед 1957: *Поглед у нашу прошлост (документи и приморских архива од X–XIX века: Дубровник, Кошор, Задар)*, Београд.
- Поповић 1991: Р. Поповић, *Црквена имовина у Немањинској Србији*, Београд.
- Правила 1974: Правила за критичка издања старих српских писаца, *Зборник Машице српске за књижевности и језик*, XXII/1, Нови Сад, стр. 98–103.
- Радојчић 1950: Св. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд.
- Радојчић 1955: Св. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, *Зборник радова*. Књ. XLIV. Византолошки институт. Књ. 3, Београд, стр. 164–194.
- Радојчић 1996: Св. Радојчић, *Поретак српских владара у средњем веку*, Београд.
- Рн 1987: *Рујанско четворојеванђеље (1536/1537)*. Фототипско издање, Београд.
- Синдик 1981: Д. Синдик, Начин објављивања средњовековних споменика, [дискусија у:] *Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, Београд, стр. 433–435.
- Синдик 1991: Н. Р. Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сенјандреји*, Београд — Нови Сад.
- Славева–Мошин 1988: Л. Славева — Вл. Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп.
- Собољевски 1908: *Славјано-русскаја кирилловскаја палеографија*. Лекцији А. И. Соболевскога съ 20 палеографическими таблицама. Издање 2-ое Императорскога Археологическога Института, С.-Петербургъ.
- Стефановић 1970: Д. Стефановић, Екфонетска нотација у старим словенским рукописима, *Кирил Солунски*, 2, Скопје, стр. 339–345.
- Стефановић 1984–1985: Д. Стефановић, Палеографске белешке о старим српским и неким другим рукописима у Великој Британији, *Археографски прилози*, 6–7, Београд, стр. 66–71 и илустрације на стр. 108–110.
- Стојановић 1897: Љуб. Стојановић, *Мирославјево јеванђеље*, Беч.
- Стојановић 1901: *Каталог рукописа и старих штампаних књига*. Збирка Српске краљевске академије. Саставио Љуб. Стојановић, Београд.
- Тахијаос 1981: А. Е. N. Tachiaos, *The Slavonic manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Los Angeles.
- Томовић 1974: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких написана на Балкану*, Београд.
- Трифуновић 1975: Ђ. Трифуновић, О Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских, [у:] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, III, стр. 619–646.
- Трифуновић 1980: Ђ. Трифуновић и др., Азбучни показатељ речи у списима свега Саве, [додатак у:] *Археографски прилози*, 2, Београд.

- Трифуновић 1981a: Ђ. Трифуновић, Даничићева издања старих ћирилских текстова, [у:] *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб, стр. 165–174.
- Трифуновић 1981b: Ђ. Трифуновић, Интерпункција јужнословенских средњовековних ћирилских рукописа, [у:] *Међународни научни скуп Текстиологија средњовековних јужнословенских књижевности*, Београд, стр. 90–106.
- Трифуновић 1990: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*. Друго, допуњено издање, Београд.
- Трифуновић 2001: Ђ. Трифуновић, *Ка јочецима српске писмености*, Београд.
- Трифуновић 2004: Ђ. Трифуновић, Константиново Житије деспота Стефана. Археографски оглед, [у:] *Константинин Философ и његов живој Стефана Лазаревића, десјота српскога*. По двјема српско-словенским рукописима изновице издао Ватрослав Јагић. Приредио Ђорђе Трифуновић, Горњи Милановац, стр. 05–026 [фототипија издања из Београда 1875].
- ЋБМС: *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Мајице српске*, 1–8, Нови Сад 1988–2001.
- Хам 1970: J. Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Zagreb.
- Харисијадис 1972: М. Харисијадис, Раскошни византијски стил у орнаментацији јужнословенских рукописа из XIV и XV века, [посебан отисак из зборника:] *Моравска школа и њено доба*, Београд, стр. 211–227 + 22 сл.
- Хиландар 1998: *Хиландар у књигама (хрестоматија и каталог изложбе)*, Београд.
- Цернић 1981a: Л. Цернић, О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа, [у:] *Међународни научни скуп Текстиологија средњовековних јужнословенских књижевности*, стр. 335–424.
- Цернић 1981b: Л. Цернић, Нека запажања о писарима Иловичке крмчије, *Археографски прилози*, 3, Београд, стр. 49–64.
- Цернић 1991: Ј. Штављанин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Палеографски албум*. Припремила Луција Цернић, Београд.
- Черепнин 1956: Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва
- Чигоја 1995: Бр. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најписи (графија, орфографија и језик)*, Београд.
- Чremoшник 1940: Гр. Чremoшник, Студије из српске палеографије и дипломатике, *Гласник Скопског научног друштва*, XXI/12, Скопље, стр. 1–8.
- Џурова 1990: А. Џурова, *Томичов псалтир*. В два тома, *Monumenta slavico-byzantina et mediaevalia Europensia*, Vol. I, Софија.
- Штављанин-Ђорђевић 1986: Ј. Штављанин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд.
- Штампарство 1994: *Пет векова српског шtamпарства 1494–1994 (раздобље српкословенске шtamпе XV–XVII в.)*, Београд.
- Шчепкин 1967: В. Н. Шчепкин, *Русская палеография*, Москва.